

CLASS - 5

Nagaland Heritage Studies

NTHENYI

STATE COUNCIL OF EDUCATIONAL RESEARCH & TRAINING (SCERT)
and STATE CENTRE OF NAGALAND LANGUAGES (SCNL), DSE

Nagaland Heritage Studies

CLASS - 5

STATE COUNCIL OF EDUCATIONAL RESEARCH & TRAINING (SCERT)
and the **STATE CENTRE OF NAGALAND LANGUAGES (SCNL), DSE**

NAGALAND HERITAGE STUDIES | CLASS V - NTHENYI

Copyright © SCERT & SCNL, DSE 2018

Third Edition 2023

Illustrator: Imtinungsang Longchar

FOREWORD

The Nagaland Heritage Studies (NHS) is a series of 18 officially recognized Nagaland languages from classes 1 up to 8. These books aim to teach the Nagaland Languages using local culture and heritage as its content base and also promote cultural richness of every tribe and community. The introduction of the Nagaland Heritage Studies in the State's schools from 2018 was in consonance with the guidelines of the National Curriculum Framework (NCF) 2005. The Nagaland Heritage Studies textbooks revised edition covers the learning needs of the students which have added meaningful illustrations. The NHS textbooks are evolving to better language learning of Mother Tongue which is the core basis of one's identity, history and culture.

The State Council of Educational Research and Training & SCNL would like to express gratitude to Professor D. Koulie for his contributions.

We would also like to acknowledge the Department of Arts and Culture, DIPR, all Literature Boards, Tribal Hohos, and the individuals concerned for their contributions towards the development of Nagaland Heritage Studies Textbooks.

The Council & SCNL also wishes to extend its gratitude to Smt. Kevileno Angami, Commissioner & Secretary, Government of Nagaland, SCERT and School Education for sharing valuable suggestions towards improving/updating of Nagaland Heritage Studies textbooks.

Lastly, appreciation goes to SCERT and SCNL team members who have worked hard in completing the NHS textbooks revision on time.

Dated: Kohima the 7th of November 2022.

THAVASEELAN K
Principal Director (IAS)
School Education, Nagaland, Kohima

N.CHUMCHANBENI KIKON
Director,
SCERT, Nagaland, Kohima

Ajüüme

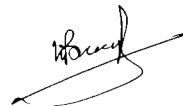
Naga miezza jaawie Rengma haalaa amizaa kemechan kisü. Rengma wie ajüü kepathaa kesa ajüü keni na ben; Njonkhwe nuo Nthenyi. Nzonkhwe lithuo aghadsan wiena pie sshükajen wie sansi ghodha. Nthenyi jüü lithuo 2017 nteng Government na sengya kemexhie yacü dha no. ED/PLN/B-I/2017-18 Dated 21.11.2017. Tsaliene Dikha-I nawaalla Dikha-V kecuo 2018 nteng na sengshu ndha nuo Dikha – VI nawaalla Dikha – VIII kecuo watsa 2018 wie zhüshu ben. Lesüshen kesashe haawie ghanye alesü kezhüthuna abvüpamyie xhangkugho yeen mamün keben kemexhie kepapa kesa kejon chüya ben Naga Heritage li khiketün wietsü. Lesüshen haa lithuo SCERT wie Alternative English methon wiena Centre State Policy (MIL) kenye wiena kesi lesüshen haa sashe chi ben.

Hi Nthenyi (Rengma) Literature Board thu methon wiena Rengma palakechüthu tsüde kiza keben wali thathuo, ithu jüü khiketün kemexhie haa chükaketsü sapiella Rengma (Nthenyi) shicü pvügha Xhang ghaketünthu miwie anyang kethang sacülo kesa keshi kenien chiben.

Kesi kezhü Government yapie kecü wali thathuo anyi tsüdelaa kemeshin key-alie nuo kemeshin kemexhie pie kecülienuo saya. Tsümiwie, anyi hathuha ithu shüüpie ncülikie thathuo saya nkesa, ithu anuphanglaa mathu nkesingcha kesa khishechi ben; Elo F. P Solo, Principal Secretary, Govt. of Nagaland, Education Department, Director nuo Additional Director, SCERT, Nagaland, Kohima. mathu na ithu shüüpie kechi wie atukemezaa, kemetsaa nuo palakechü lenkedsütsung apaan khikhi mekeya alenshaa pie xhang ghaketünthu ghanye miwie chicü dha.

Lesüshen kisü sasheli kesa haa lekete nyien. Kule kewaa wie aghükeccü kepapa kesa kejonlaa medu, ciwie Madam Khriesenuo Solo, Research Associate, SCERT, na kekaketsü sa, ccügwen ccüka salla ghaanwha ghaangho nuo ithu keqapie ghanye kesi kezhü lesüshen haa sacen keya liena malaa cheno chiben.

Tsümiwie, Kezhüpieghiewa nuo Nthenyi (Rengma) Literature Board sechinyithu tsüdelaa nkesingcha sa ben. Mathu kegule kedhanmang tsüdelaa teshe nuo apitsü ntsa salla keqaliepie ghanye kesi lesüshen zhücen pie ghanye shicü pvügha xhang-waa ketünthu yalla ithu jüü wiena kesi kezhü lenshaa piella kecüliena tsüdelaa nkesingcha sachi ben.

(KEWACHU SEMY)

Chairman

(Rengma Nthenyi Literature Committee)

Headquarter: Chunlikha.

Haakeben

Assha

1. Khaatienuo Naga mizzathu nyang cisheya - I	1
2. Ijie Nagaland	6
3. Naga yewie akhothu - I	9
4. Khaatienuo Naga mizzathu nyang cisheya - II	16
5. Aniekhuo nuoaghacien (Naga khaalaasha cükie)	22
6. Naga yewie akhothu - II	26
7. Khaatienuo Naga mizzathu nyang cisheya - III	31
8. Naga yewie akhothu - III	37
9. Dientiezi gweghi kegule - Naga kemexhie
mün ntsawa	43
10. Naga kekeponglie ntsawa - Rengma (Nthenyi)	48

SSHÜKA 1

Khaatienuo Naga miezza THU NYANG CISHEYA - I

Chüyathsü ketünthu:

1. Naga miezza kepapa nyang nuo khiewiena ghokhye chüya.
2. Naga xhangkegho cükie thutsü chüya.
3. Sshüka tsü xhiedsü si nuo chüya.
4. Kezhüyeen nuo kekhiyeen wiena kessansi khuchi kethien thu tsü chüya nuo nyie ya.
5. Ajüü kethüghüü thutsü chüya.
6. No miezza nkenyien kepa kisü wie kemexhie eben thu tsü chüya nuo nengthi sa.

No kotilaa mangkesana Naga nyithu geshüü zeghie pie amiezza kepapa sakhye meshinchi thala npinuo? Haawahaa kepaghenanyien mathu na ajüü nuo kaxhangyeen kepapa kesa ghenä. Naga miezza kepapa nyangthu haa khaatienuo cisheyakhye tsüna Naga miezza yeen cükie li mathu yeyeen cükie lilaa pahan pie ithu kiza tün.

1. Phom

Phom nyithu na ayikhapen anu kejon mathu vüü sengnuo ghaan mexhiedsü kesa pen wie xhang tün. Ayikhazza nuu ayikha yiko thuna akhulo shiebhun sienie ben tün. Phom majjüge na akhulo geshüü. Phom pamyie thuna züü sengnuo khielie xhang keben yehaa wie apen keni wiena gho. Kisü wali thuo 'Ying' nuu kepa wana 'Long' Phom thuna mathu adechhü wiena züü sengnuo keghopen tsü piella 'Yinghilong' isa khi tün.

2. Lotha

Naga miezza kepathu tie, Lotha thulaa "Manchuria", China wiena Naga nyi nu Khezhakhenoma wie gholi kesa nondi tün. Khezhakhenoma wie anyi dientie midsü kesaliena mathu na züü sengnuo aghaawa shu-o. Mathu waaketün lenwie, aghako bvüthe sengnuo kepathu tuwie na shu-o sha. Kepathu na leben ketezin sala mathu khaatie sa dhanuo küghüü . Mathu keluonüng mukeya li thuo "Latha" majjüge atu ntsa-a shu-o dha. Ajüü 'Latha' tsüna ashi-shi sa anyi khan kisü nyu tuwiena shu-o kesathu nyang tsüpie Lotha isa ciwaa sha.

Khiketün kepawa lithuo christian npi kugho tuwie Lotha nyithu na acienpfü kepapa kesa kenya gho nuu axhangsha sapie acienpvü thu tsü ccü. Mathu kitanlaa mathu piella, 'lotha ta loa eroejipo' majjüge na anyi keccüna nuu axxhansha saceen kesathu isa ciya. Atssü pahan sienwie tsüwatsü satemelu pie Lotha isa sha. British political officer J.P Mills na anyi haathuhaa pie Lotha Naga isa zhü nuu atssü pahan sienwie tsü sapfününg pie Lotha isasha.

3. Konyak

Meshienchi nanlo, no miezza wie sichinyi kisü sayali kesa gheña akhuonaa kewenqhi. Konyak thuna tsü tie nsa thuo keyishü sa. Mathu kitanlaa mathu pie Na-ga isaci majjüge akhuonaa tsa “Na” nuu mako tsa “Ga”. Mathu sanyie ketün kisü lithuo ghanye keben wiena akhuonaa wen tün, tsüna mathu sapie nyu kepa thu wiena makepa kesa chüsheya thsü tün.

Konyak thu tsüpie haatielaa ci tün, ‘Kah-ha’, kah, majjüge lithuo ayikhazza nuu ha majjüge anyi, ayikhanyi. Akhuonaa kewenqhi nuu atsi zhüqhe kepvü nyi tsüna haa konyak li kesa chüya thsü ketün yesü. Ciwie khiketün keni ben. Khaatienuu anyang Konyak haa shugho nuu sengwa khye. Khiketün kisü walithuo anyang konyak haa ajüübvü keni wiena shugho. Khao majjüge alie nuu *nyak* majjüge minyughu-o kepaghenanyien, Konyak thuna aliessen capon minyughu-o pvüketün lienä. Khiketün keni wana mathu kitanlaa mathu pie “*Kong-nyak*” Khi tün, majjüge amitsan zhüqhe kepvü. Ajüü Konyak haana British khi ketün yeen wiena keshugho sabela metsi.

4. Kuki

Naga Kuki miezza haana ‘Khul’ China noo wie apen pahan wiena gho. Khul majjüge palako nyienlilaa ayenoo wiena. Isalaa, Burma thuna mathu pie chin isaci, nuu Bengali thu Chittagong yikha wie keben thuna mathu piella Cookies isaci. Haawahaa, British thu kugho sienwie ccüla anyang Kuki ha chü nuu khielie kecuo tsütie seng ben.

5. Sangtam

Khathansha British thuna atu ntsawa sangtam ye aghaawa cuoya khye, mathu kesewa Woodthorpe na anyithu wie mathu khiewiena ghonuo kesa keghüü che. Mathu luonüng kechina 'Sangdang', majjüge aghhakwe. Kepaghenanyien anyi thuna aghhakwejen mesikhali kesa wie ben ketün lienä. Tsüwatsa mathu pamyie nu nyang laa. Isalaa, British sshühawa na mathu nyang pie Sangtam isa zhü sha ,nuo tsü meteng na, anyang Sangtam watsa kidhan ke gule tsüde wielaa sengwa sha.

Ajüü jjüge

1. Sajoo: Gule nüng nüng ketün.
2. Züüwa/züügho: Apen kisü wiena kepa wie kebvü.
3. Tsizhüqhe: akwo wie tsi kezhö.
4. Kekenaa:chüyali kesa ghenä kekeghüü.
5. Abvüpamyie: Adhighie khienie xhang nuo bvü kesathu.
6. Aghinaa/kedüghü: Aleben ketso, Aghighe nkemexhie.
7. Mesikhali: Pala kisü pieki pie tangwie kechi.

Sakenan:

A. kekeghüü nuo keluonüng:

1. Phom majjüge mang? Phom thuna khaatie nuo ghokhye zhüche.
2. Lotha haa ajüü khiewiena gho? Tsa majjüge mang?
3. Lotha miezza thuna mathu kitanlaa mathu pie khaatieli ci?
4. Kuki miezza thuna khiewiena gho?
5. Sangtam pamyie thuna khiewiena gho? Tsa majjüge mang?
6. Konyak khiketün keni tsü zhüche.

B. Zhukethien khan haapie kaghapiekilietie che:

1. Lotha - Akhulo geshüü tsü khiben.
2. Phom - Kekhünkeghe nkemi ye.
3. Sangtam - Atu ntsa shu-o dha.
4. Kuki - Akhuonaa kewenqhi nuo atsi kezhüqhe
5. Konyak - Ajen mesikhali kesa wie kaxhang

C. Kaghacaan pentsü zhü pang che:

1. British sshühawa, _____ na 'sangtam' nyang tsücicü.
2. Lotha thuna _____ China wiena shugho.
3. Phom thuna _____ kaghhapipen kemexhie anu kepa mathu vüükeben wietsü xhang tün.
4. Konyak jüü wiena 'kah' majjüge _____ nuo 'ha' majjüge _____.
5. Bengali thu Chittagong yikhahon wie xhang ketün thuna kuki thu tsüpie _____ isacitün.

D. Khichi kethien thutsa ahn la nyien khye khiche:

1. Konyak sichinyi kisü Sali kesaliena, akhuonaa nwenphi thuo yishü.
2. Phom thuna mathu xhang kughopen tsüpie 'Yinglong' isa khitün.
3. Lotha miezza thuna khezakenoma nu na Aghaawa wiena züü gho.
4. British kediwa J.P Mills watsa atu ntsawa Sangtam miezza thu senuo gweghi.

E. Gweghi gule nuo ajüü kethüghüü chükeya thutsü seng nuo zhücuo cüü. Dikha gweghi nuo gule.

Sajojo (frequently)

khüüpiekhüüjaa (inquiries)

pieki (elevated)

F. Naga miezza jaawie no miezza nkenyien kisü keseya nuo mathu wie kemexhie ntsa:

Ketsakejjü, athsümeni, kekeponlie nuo awie lilaa ajüüben 70-100 wietsü zhü che. No toontsi lilaa toonpie njüü tsü wwaya mexhie.

SSHÜKA 2

Ijie Nagaland

Chüyathsü ketünthu:

1. Zzakici wie ajüü zhükethien, majjüge nuo maxhethu tsü mexhiedsü sishe che.
2. Zzzakeci jjüge tsü chütieya nuo tsü khi nuo zhü che.
3. Zzzakeci kenye wiena kekeghüü tsü luonüng che.
4. Kessansi kezhüyeen wiena nuo kikeza yeen wiena khuchi kethien tsü chüya nuo nyie.
5. Ajüü kethüghüü thu tsü chüya nuo pie no kitanlaa zhücuo wie seng.
6. Aghaan nuo aghaansa thu no kebenpen wie muya ketünthu tsü chütieya.

Ijie Nagaland

Khie wie aghaan kemejjü tsüna kadimiwa
ngaa
Nuo aghaansa ghhaliki kaghaan nyi
Khie wie ayyi tsüna mankesa tsi kemexhie
Nuo khangkeya tsüna pamyie cükie kepan
Khie wie yikha thuna mesiki
Nuo aghanie tsüna pfüshang leben wa
Haana Nagaland, ijie nagaland
Khiewie kaghali tsüna acüüciën kedi
Nuo kecca adsütie
Khie wie ashüükepvülie tsüna atsunhi
Nuo kempvüzza tsüna ajjaye pvünoo wiena
Khie wie tang na yaan chi
Khang - mese nkemi ghie kewaanyi
Haana Nagaland, Ijie Nagaland.

- Rükulü Kezo

Ajüü jüüge.

1. Aghaan/kemejjü :Aghaan ayiko kisü mu ketün.
2. Aghaansa : Aghaansa ayiko kisü mu ketün.
3. Mankesa : Anyi chüshe nkeya.
4. Khankeya : Aghie nyi shisha (Chakeya) keya.
5. Shüükepvü : Anyi, aye, nuo pala kisü ghena ghaliki.
6. Kempvüzza : Leben kezü
7. Aghie kesa nyi : Kaxhang piella anu anyi ghena kegule.
8. Kemese nkemi : Alebenpie kesüduthsü nketün.

Sakenan:

A. Lesükezhü kisü, keni, akhan sanuo zzakeci tsü bimuo sithsü.

B. Kekeghüü nuo keluonüng:

1. Zzakeci i jie Nagagland wie Aghaan nuo Aghaansa tsüpie mangwa ghapi?
2. Zzacinyi na zzakeci wie Nagaland kemexhie leben mang-mang khiben?
- 3.'nuo khankeya tsüna pamyie cükie kepang', Zzacinyi wana haapie mowali khye?
4. Zzakeci wie thu khan piella kemese nkemi khiben? Nuo no kemeshin tsüü khiena Zzacinyi na mathu pie isa ci?
- 5.'khie wie kaghali tsüna acüüncien kedi', no ajüü haa wie mangwa chü ya?

C. Kaghacaanpen tsü zhü pang che:

1. Khie wie aghaan kemejjü na _____ nuo aghaansa na _____.
2. Khie wie ayikha thuna _____ nuo _____ pfüshang leben ntsawa.
3. Khie wie ashüü kepvü tsüna _____ nuo kempvüzza tsü na _____ pvünoo wiena.
4. Khie wie _____ yaan che, khang ntsa nuo nkemese _____.

D. Khaatienuo ithu aghaansa thutsü kwiya mexhie? Meshin nuo saya leben anen 3, 4, zhüche.

E. Ajüü kekhi kegule: Dikha tsü geshüükhe pie mieshuo kecheen cheen sa. Akhan kisüsü ya ajüü khuchi kethien thutsü seng nuo zhücuo cüüthsü. Akhan kisü wie anyi kisü ya dikha tuwiena mesikkhali zhücuo tsü sithsü.

Ajüü kenye (loyalty), kempvüzza (courage), chüshe nkeyacha (mystery), khangkeya (victory)

F. Ketenkesha kegule:

Aghaan nuo aghaansa toontsi mangaa-ngaa saghuoya no yiko wie muketün. Tsathu nyang chüya nuo tsüpie nlesü nkemexhie wie daki ya.

SSHÜKA 3

Naga Yewie akhotu - I

Chüyathsü ketünthu:

1. No miezza kho kemexhie tsü chüya
2. Kepa miezza kho thutsü chüya nuo nengthi sa.
3. Ajüü kethüghüü, ajüü ghanin nuo zhücuo thu tsü chüya nuo pie no kitanlaa zhücuo wie senya.
4. Mexhiedsü sshüka tsü sinuo mang chü meyathuo yishü khye chüya.
5. No jüü wiena tsen-tsen khi nuo züü-züü zhü.
6. Kezhüyeen nuo kekhiyeen khuchi kethien tsü chüya nuo nyie.
7. Amiezza tsüde sanyie ketün tsü chüya nuo dsütsungshe che.
8. No miezza wie sali kepa miezza wie salilaa sanyie kemexhie tsü neng nuo tsü pie mamün keben sa.

Nagaland haa akho yeli kesa chüya. Naga miezza tsüde kepapa kho ben. Akho aghonwa wie alli kecaa jjüge, kepaghenanyien khienie tsüwie alli kecaahaa kegule aghaanpvüüwa kesaghena.

Abvüpa wie sakugho lithuo keccüna, axhhansha kegule thu tsüdelaa akho tsüwie sapiella kekhang ntsa manyiza wiechi tün. Isalaa haatssü wiehaa kemesho nuo kenoo kesana kepeng saben tün.

Aoleang Monyu

Aoleang Monyu
haawahaa Konyak
miezza wie Akho
kemechhan ntsa kisü.
Haa amacü kepie
sienwie amapi kaghoben
Cüüchiensha hata
atuwa wie ben tün. Haa

kemethaa chienpvü *wangwan* kekenyi kho. Wangwan chienpvü benli kesa zinsü lithuo akuwa mawa npalla sengho azüüghüü tuwie shienn ben, isanuo wangwan tsü cipie akho wie chinuo sawüghü pie anyithu cüthsü ben. Apamyie sakugho lithuo, akho haa ghanang dugho saben isanuo haatsü wie anyi dientie na anga qhu qhu ben, asa jüghü ben, keponlie ben, akhwi sa ben, nashü ben nuo kemesho saben.

Metemneo

Metemneo haa Yimchiung
miezza kho amapi keshu
Apikexhiesha-8 wie ben tün
Achintha Ili kewwi sienwie
tsü. Metemneo kho haa ajüü
kecheen wiena shugho,
'Me' majjüge Aghamu,
'Tem' majjüge na Ghena

nuo 'Nio' majjüge Akho. Yimchiung thu nondi kugho lithuo npvüzza na aghamu dugho ben tün nuo nza na mangaa. Tsaliena akho haa anyi kethüghüü kemuthu ghamu ghena sa tün. Akho tssüwie asakü dugho piella pvüzaanye ghena nuo mangaa pie laanye thu ghena piella anyemiwie aghaja kisü mgi tün. Nuo miemie watsa khaatie saxhang tünkhye aghaninwa wie asa tsü ghaannuo chüya tün. Asa tsü piella ajenshüthu geshüü cü tün. Tsümiwielaa, akho haawa haana kemesho, apfushang kesa tssü, kesami keteshelie tssü nuo kaxhang sakuwaa ghena ajüü khukechi tssü.

Mimkut

Haa Kuki miezza kho
Bhacasha 17 ghanang wie
ben tün. Akho haa amahtha
(mim) Ashentha wiena
ma nyang chiya. Kuki thu
nondi ketün lithuo amahtha
haa mathu ayenoo wiena

keshugho wie muya. Kuki thu nondi ketün lithuo aghadsan wie
mathuna ayenoo wie xhang. Mimkut kho haa sa ketün lithuo Thilha,
adsanghaan, ayenoo kekhang sengketün watsü nonkeghie muyali
kesa ghena.

Tokhu Emong

Tokhu Emong haa Lotha thuna Akhosha 7th wie sa tün. Tokhu Emong
majjüge alli kewwi kegule ceenya nuu kemesho ghena menankeben
kho. Kepathu kho tie nsalla, Tokhu Emong tssühaa anyi kisülaa
asajüghüwaa nben, angaqhu qhu nben, aseenie sa nben nuu khashi
waa nben. Akho haatssü wiehaa, anyi kisütanlaa anu thenkeghi
shuya nben. Asa pie adhighie thu nuu apfushang thu tsüde cü ben
nuu gweghi pfushang kesa tsü sadezününg ben nuu khienie kisü-kisü
tuwie nkemexhie sakethien tsü mali-aben. Azüüghüü kedewie anye
sanuo kemeshin kaghaan kisü sayali kesa ghena kemesho sajo
benn ben.

Sekrenyi

Sekrenyi haa Angami miezza kho kisü nuo Lishosha-25 wie sa tün. Haa sademethaa kho. Tsaghena Sekrenyi wie anu dsükhaan tsüde sademethaa ben, tsasienwie npvüzza thu tsüde adsükhaan

wie adsükezüü ben. Adsü kekezüü haa achienpvü nkemexhie nuo asajjü nkekhang thutsü bhunsha pie dha kesa zensü. Adsü tsü pvügho npvüzza thsümeni kexhü nuo sademethaa ben. Nzathu laa azüü tsüpie ajendanbvü kexhü nuo ajen sademethaa ben. Keccüna yeen tsü ceenya lithuo kemesho nuo kenoo sawaa tün.

Chega-Gadi

Haa Liangmai kho Asokepvüsha 31st wie sa tün. Haa avüüghüü ghapon pie axxhansha sapie keben kesawüghü tsü khie pie anyithu cünüo sawaa tün. Tsasienwie anu thuna kenyelie (line)

sengnuo alli wie waanuo haatie jisha tün **‘Tebai Bailo’** isanuo aghaansa thutsü ketsanpie alli wie na bvüthsü tün. Isalaa, chega-gadi atu ntsawa lithuo kepvüünyi thu nuo ghalaa pvüzaathu ghena. Ghalaa pvüzaa sa kebenwa keni na ghaamie waanuo ghalaawa na ketsa-kejjü keten pvü kaghatsü tsa nuo kisü-kisü cükie kechülie ya tün. Adhighie kemedulie nuo tsügweghi kemesho laasa ben tün.

Ajüü jjüge :

1. Lli kewwi: Aso kenyüün tsü xhanghuo pie ketsanqie.
2. Kewhawaa: Anu thenkeghi sengnuo apenkepa waanuo ghonüng ketün.
3. Amahcü kepie: Aso thsüüpie ging-ging piella alli wie kechi.
4. Aghamu: Palakisü asajjü nkemi anyi lenshaa nyienlilaa khün cü ketün.
5. Asükhe: Kemexhie ghamu.
6. Akho: Khienie kaxhang wie kemechhan ntsa tssü kisü.
7. Asajjü nkekhang: akwo kehha nuo kegule sa meyalaa ketün.
8. Achienpvü nkemexhie: Samvu yamvu nketün ithumi gho ketün.
9. Musha: Sadekemethaa kegule.
10. Keccüna yün: Achienpvü kekenyiyün.

Sakenan:

A. Sshüka wiena ajüü majjüge zhücuo haatie kesa thutsü bhache:

1. Pala nyienlilaa Anyi kisü sapie kemethaa. _____
2. Amahcü pie ayenoo wie nyienlilaa ayemi wie chi nuo shieghüü keshughotsü/Amahcü pie kechi kegule. _____
3. Tsathang nyienlilaa atssü mecchanshu-o kesa azillashü gwe-ghi kegule, kemeni nuo kemesho saketün. _____
4. Anyi li pala lilaa sengho ajüüjja kisü sacü ketün. _____
5. Keban sa nuo kaxhang wie pala tsüde muya nuo nkesengkhi sa kaxhang. _____
6. Züpfü nyienlilaa sapie züpfüthsü kesa. _____

B. Akho piella amiezza kaghhapikelietie che:

Amiezza

Yimchiung
Lotha
Konyak
Kuki
Liangmai
Angami

Akho

Chega—gadi
Sekrenyi
Aoleang monyu
Metemneo
Mimkut
Tokhu Emong

C. Keküghüü thu tsü luonüng che:

1. Mang kho wie asakejüghü, angaqhu keqhu,aseenlie kesa nuo khashi kuwaa khün tün?
2. Mang kesana Aoleang Monyu kho haa sa tün? Akuwa tsa mang zinsü?
3. Mang kesana metemneo Kho tsa anyi kethüghüü thu ghenansathuo keyishü sa?
4. Khaatienuo Angami thuna Sekrenyi tsüwie mathu kwo sademethaa tün?
5. Naga Kho khaawa kepvüünyi nuo ghalaa pvüüzaa sakeben thu ghenasatün? khaatie nuo ghalaa pvüzaa sakebenwa keni mani yeencükie kechülie ya tün?
6. Khiena Kuki thu Mimkut Kho tsü sa tün?
7. Naga Kho dugho wiehaa no mukeya sanyie makisü kesa keni zhüche.

D. Akho khuchi kethien thu kisüsü tsathang zhütie che:

Akho nyang	Khaathasha wie menitün
Medumneo	
Mimikut	
Aoleng monyu	
Tohku Emong	
Chega Gadi	
Sekrenyi	

E. Kemeshoon watsü qheche:

1. Kuki thu aghadsan wie kenondi lithuo mathu xhang
(a) Ayenoo wie (b) Alonshi miwie
(d) Ayienoo wie (d) Aghhako gateng wie.
2. Akho khaawa nyang na alli kewwi sienwie kemenan?
(a) Sekrenyi (b) Tokhu Emong (c) Aoleang Monyu (d) Metemneo.

3. Sekrenyi wie keccüna dsü kekezüü tsa
 - (a) Alli kewwi sienwie akwo sadekemethaa (b) Nkemexhie ghamu ya bvüthsü li kesa
 - (c) Acienpfü nkemexhie nuo asajjü nkezü ya bvüthsü li kesa.
 - (d) Kemexhie ghamu Wang wan tsü keci.
4. Asa pie asakü dugho nuo mangaa sapie kenye ketün Khotso
 - (a) Metemneo (b) Tokhu Emong
 - (c) Aoleang Monyu (d) Sekrenyi.
5. Tokhu Emong tsüwie asa pie
 - (a) Apfushang nuo adhighie cütün nuo leben nkaghalie kethientsü mali tün.
 - (b) kejünyi kitan cü tün
 - (c) Ghanye thu aghamu ben yathsüli pie cü tün
 - (d) adsanghaan Thilha ya manonghie thsüli
6. Tebai Bailo isa jisha pie
 - (a) Anyithu alli ndo thsü li
 - (b) Chega-gadi Kho shaa tün
 - (c) mishoo keni jüwie ketezinlie khishe tün
 - (d) Aghaansa ya alli ndo thsüli

F. Sshüka tsü sinuo ajüü kisü pie keluonüng khuche:

1. Akho ketsakejjü nyang wiena ci kethien. _____
2. Sadekemethaa kho. _____
3. Cüüchien sienwie meni ketün kho. _____
4. Akho anyi thu yalla xhang mexhie waathsüli kesa ghena axhan-sha sachi nuo menishu ketün. _____

G. Meshin nuo luonüng:

Keni li akhan lilaa sa donki nuo kekeghüü khuchi kethien haapie keccünienlie.

- (a) Kiujülaa Akho haathu wie gholo nuo no kokie lithuo khaawa wie waa ben, khiena?
- (b) Khiena khaalaasha Naga thu na keccüna kejon sapie mathu cienpvüü nyiza cü?

SSHÜKA 4

Khaatienu Naga Miezzathu Nyang Cisheya - II

Chüyathsü ketünthu:

1. Naga miezza kepapa nyang nuo mathu xhang keghopen-chüya.
2. Naga xhang kegho cükie chüya.
3. Mexhiedsü sshüka tsü sinuo chüya.
4. Kezhü yeen nuo kekhi yeen wiena chüthsü khuchi kethien tsü chüya nuo nyie.
5. Ajüü kethüghüü thu tsü chüya.
6. No miezza nkenyen nyu kepa miezza kisü kemexhie chüya nuo tsü nengthi sa.

6. Yimchiung

Khienie tsüwie cüünuonyi keni tsü zanzeghie pie amapi kejon kepapa sasha. Mathu atsanthang kejon xhatha naathi kebhalie, isalaa kemulie meyala. Isalaa, ghanang kisü mathu atssü kesie kebhalie kegho tsü muya nuo tsü ghanang wie mashini anonghie ntsa nuo gweghinünya. Anonkeghie wiena mashini anu kisü sshü nuo tsüpie *Yimkhiung Awün* Isa ci. Atuwa kezhü *Yimkhiung* tsü jjüge na kebha nuo kecuo nuo asakhünwa kezhü *Awün* tsa majjüge na kaghawenwa. Ajüü keni jjüge tsüna apen kaghawenwa li mani kemedulie keyapen ntsa walilaa. Anyang Yimchiung tsüna Kidhan kezhü lesü wie mu isalaa mathu miezza nyang ntsawa tsüna Yimchiung.

7. Zeliang

Anyang zeliang haa anyi khan keni zanghuo ben, Zeme nuo liangmai. Mathuna khie lie Peren Shondhi, Nagaland didhe wie tsü aghadsan wiena ben kughothu amapi 1943. C.R. Pawsey, Deputy Commissioner Naga Hills District wana akhan keni tsü piella Zeliang Naga miezza isa sha nuo haawahaa mathu nyang ntsawa tsü sa-a.

8. Angami

Angami haana Naga miezza jaawie miezza dientie kisü. Anyang Angami haa British thuna cikicü. Meitei thuna Angami thu haapie, 'Ngami' li 'Ngünbami' lilaakhiten majjüge pala tsüde saya ketenthu. Ayeshisha (colonial) tssü tuwie, Angami nyi thuna mathu kitanlaa mathu pie 'Tenyimia' isaci. 1832, wie Captain Jenkins nama süpahe 700-800 Meitei akhe kepvünyi senuo Angami ye pvüdheseng nuo Assam wiedu. British sshühawana Meitei apaan

kepiewa wie tho thuna aye hiewie bentünnuo keghüü kechiwie apaan kepiewa kekhina 'Ngami' nyienlilla 'Ngün bami' li isakhi. British sshühawana ajüütsüpie 'Angami' isa zhüchi. Tsütienuo nangsüü kecu 'Angami' likesatsü sentün.

9. Chang

Chang thu nondi ketün lithuo mathu na acchantong kedi kisü *Chongnyu* wiena shugholi kesa. Tsüwatsa allahutong nuo apen tsüwatsa apen tsüde wiena muya mexhie. Isalaa, ciwie khiketün kepalaa ben. Kisü walithuo *Chang tsa Changennyu* wiena *keshugho*, Changennyu majjüge na misikhali ngan keben, nyienlilaa kedekevüü miwie mesikhali ntsa kesa. Cielaa kepawa kisü khi ketün lithuo Chang thuna aghanie keshugho miwana gholi khi tün. Ajüü aghanie keshugho miwa tsüpie chaangbou ae, ciwiena mathu kitanlaa mathu pie Chang isa ciya.

10. Chakhesang

Chakhesang haa anyi khan kepapa kesa kecheen pie keci. Nyang atuwa lithuo Cha Chokri wiena, Khe Khezha (Khuzha) nuo Sang Sangtam wiena tsaliena Chakhesang haana miezza kedi-di kecheen wiena shugho ben.

Chakhesang Naga miezza haana ajüü kepapa kejon khiketün miezza nuo mathuna ajüü haathuhaa khi tün Chokri, Khezha, Poiime, Sangtam, Sümi nuo Rengma.

Ajüü jJüge:

1. Anyang atuwa: Anyang haa axhe kepapa pie ci tün.
2. Anyang assakhünwa: Apamyie nyang.
3. Adong: Ahuo aghatsan wiena xhang kughothu.
4. Xhang kebenthu: Npi keshüü nyi
5. Jüükejon: Amiezza kisü wie ajüü khi ketün jüü kepapa keben.
6. Nyang keci : Saghuo nuo anyang kekese/anyang kecüü

Sakenan:

A. Kekekghüü nuo keluonüng:

1. Thowana zeme nuo Liangmai tsüpie zeliang Naga miezza li ci cü?
2. Yimkhiung Awün JJüge na mang?
3. Khaatie nuo anyang Angami tsü shugho?
4. Chakhesang tsa khaatienuo shugho nuo mang-mang jüü kh itün khye khiche
5. Chang nyithu nondi ketün nuo mathu nyang cikeya tsü khize ghie che.

B. Kaghacaanpen tsü zhü pie pangche

1. Chang nyithu keshugho achhantong tsü pie_____.
2. Chakhesang miezza haa amiezza kedi-di_____wiena shugho.
3. Anyang Zeliang haa anyikhan keni zanghuon ben_____ nuo_____.
4. Angami haa meitei jüü wiena_____.
5. Yimchiung thu nyang ntsawa na_____.

C. Piella kaghapikelietie che.

A

1. Yimchiung
2. Zeliang
3. Angami
4. Chang
5. Chakhesang

B

- Peren yeshondhe
Mesikhali ngan keben li kedekevüü miwie mesiki
Ajüü kejon keseng mizza
Yimkhiung Awün
Apala tsüde saya keten nyi.

D. Sshüka wie na ajüü kisü majjüge zhücuo haatie kesa bhache.

- a. Anyi segho gweghinüng thsü kesa. _____
- b. Anyi nyienlilaa pala mavüü keben thu miwie mesiki. _____
- c. Adecchü wiena keben. _____
- d. Kemeshin kisü wieben nuo tsütieli kesa kekhishe. _____

E. No kessansi wana mesikkhali ajüü pahan sichi nuo no zakeya thu tsü qhevüü:

Khangkeya (success)
Kedsütsung (direction)
Kepa (different)
Nonghiethi (happily)

gweghi (together)
cüü (coined)
keben (present)
xhüthikepapa (separate)

nzaghon (common)
delikeya (receive)
Ajo (reward)
aghonwa (major)

F. Ajüü mgu noo wie tsü amiezza haathu nyang bhashiche:

Chakhesang Chang Zeliang Yimkhiung Angami

Z	E	L	I	A	N	G	R	Y
X	R	T	C	Y	J	L	B	Q
C	B	D	H	X	A	Z	E	U
E	O	N	A	B	S	R	Q	I
G	L	I	K	C	F	L	X	O
Y	I	M	H	H	I	U	N	G
I	X	A	E	A	X	R	D	B
K	Z	G	S	N	V	F	D	S
M	V	N	A	G	B	A	Q	T
P	S	A	N	D	V	R	S	N
R	T	O	G	X	S	J	H	I

G. No miezza nkenyien kepa kisü keseya nuu no mathu wie kemexhie kemu thu- ketsa-kejjü, Athsümeni, Kekeponlie tsü ajüü bben 70-100 wietsü zhüche. No toontsi laa toonpie Njüü tsü wwaya mexhie.

SSHÜKA 5

Aniekhuo nuo aghacien (Naga khaalaasha cükie)

Chüyathsü ketünthu:

1. Sshüka tsü mexhiedsü si nuo chüya.
2. Ajüü kethüghüü thu tsü chüya nuo pie no kitanlaa zhücuo wie sengya.
3. Akhan keguli wietsü ajüü nuo kekenaa yeen chüya.
4. Kezhü nuo kesi yeen wiena kessansi khuchi kethien thu tsü chüya nuo nyie.
5. Macükie kenye wiena kekeghüü tsü luonüng che.
6. Naga khaalaasha cükie thu tsü chüya.
7. Kikeza yeen chüya.

Ciwe atssü kisü apfüshang kemexhie keni na ben, Aniekhuo nuo Aghacien. Ghanang kisü mani Temi, adsanghaan khangzü ntsa kesa watsü sekaghashin li cinya. Alenca wie mani apfüshang pahan meduya. Mathuna Amisü kekuo, Achhan kedhe nuo axhaayien. Apfüshang kecheen thu laa Temi sekekaghashen wietsü saghuo linuo cinya. Apfüshang mangaa thuna ghaja wie Temi jen cuoya, isalaa Temi na ajenwie nbenla. Mathu na atssü kemexhie haa khuyanuo nkhiena ajennoo wie donuo kebenpen kepapa wie kuthieya sha.

Aghacien na awe wie kuthieya nuo aniekhuo na maketei benya, Axhaayien na anyephon wie kuthieya, Achhankedhe na ajienkaa shoni wie kuthieya nuo Amisükekuo na ajienkaa ketei benya. Temi kugho tsüna menuo ntsa sadha. Ma kejang wietsü mawe kejaantangwie wha. Ma jinto meyi aghacien na ma wenbyie. Temi na gghadhe nuo kewüün kechi wie aniekhuo na awe gateng wie keben ma mty byie. Temi na naa ntsa saben. Ma mangwa na ma patenaa benkhye nchü, kepaghenanyien jang pie manglaa nkemu

ghena. Tsaliena Temi na anyephon wie wha, khathansha Temi na anye sachilla khye, ciwie Axhaayien na mbvü pie manyon kecinbyie, mangla nkemu lienä Temi na bvü sengnuo Ajienkaa wie wha nuo amisü kekuo nyecenpie khuolie sha. Ma khuolie do aye kecenchi meyi Achhankedhe na pündogho ma kecencca sha. Tsütie nuo Temi ma kaxhang ssakhün Sassha. Ma tholaa pakevvü nüng meya dha. Temi keshüü wie haa, ithu chükeya lithuo kiujülaa apfüşang thuna gweghi ya lithuo, aghienyi kekhang ntsawalaa pashaya mexhie nyienlilaa kaxhang wie aghükeccü kedi na gholilaa tsü miwie khangya mexhie.

Sakenan:

Ajüü jjüge:

1. Tsenn ya/maxha-ya: akwen pie dsadsa pala ghan ten ya kesa.
2. Tssü kemexhie: Kegule kesa tsü.
3. Kejaantang: Apala kisü kebenpen kejaatang wie.
4. Wen: Aghacien pie akwo wenqhe kesa.
5. Leben kisü: Kemeshin nuo kaghaan kisü.
6. Mty : Aniekhua anyi mty cü ketün.
7. Mbvü: Wan nuo khang ntsa mbaghazeghie kechi.
8. Kecencca: Kexhecca pie sanüng nkeya sa kesa.

A. Kekeghüü thu tsü luonüng che:

1. Aniekhuo nuo aghacien mani ghanang kisü mang sali cinya?
2. Apfüşang kecheen thutsa thotho? Mathu mang sali cinya?
3. Mathu khiekhie wie kuthie?
4. Temi na ajenwie ghomeyi mangsa?
5. Anyephon wie Temi mangsa?
6. Aghacien nuo aniekhuo mani kitan Temi chaya kesalanuo? No kemeshin khiche.
7. Aniekhuo nuo Aghacien cükie wiehaa atsintsa watsa mang?

B. No kotilaa nyu kekeqa sengnuo nghükeccü bvüse ya dhala npi? Tsü zhüche.

C. Kaghachaan pen zhü pang che:

1. Aghacien na aniekhuo tsüpie ma _____ ntsa saya.
2. Temi tsa _____.
3. Aghacien nuo aniekhuo mani ghanang kisü _____ sekaghashin li cinya.
4. Temi na anye sache meyi axhaayien na mbvübyi ma _____ kecenpie ssha.
5. Kiujülaa apfüşang thu na saghuoya lithuo aghienyi kezü ntsawa laa _____ mexhie.

D. Zhükethien thu tsüpie kaghapilietie che:

A

1. Axhaayien
2. Achhan kedhe
3. Aniekhuo
4. Amisü kekuo
5. Aghacien

B

- a) Wenqhi
- b) Khuolie
- c) Mbvü
- d) Mty
- e) Kecenca

E. keten nuo kegule :

Khaalaasha cükie keseya, nuo tsü zhüya nuo tsü khipie no dikha thuwie kizza. Chüya,

- a) Kessansi wana dikha tsü mathu jienphuon bfüsha wiena geshüü khipie akhan saben. Ajienphuon kisü thuna sshükajen kezeghie sien wie gweghi nuo cükie tsüghena guleya mexhie.

- b) Akhan kisüsü tsüde khaalaasha cükie zhüsengho kethien tsü khipie dikha thuwie kizaben. Akhan kisüsü tsüde khaalaasha cükie sa kisü nkithuo yishü.
- c) Kessansi wana chüthsüjüü (information) pie lesükezhü thuwie khaatie pie dikhathu tuwie khi ben khye pie kizaben.
1. Cükie tsa adecchü, anoo nuo assakhün nbenthuo yishü.
 2. Lesükezhü thu tsüdelaa ame piekipie cükie khi kebenwie dikha pvüshang thu maghaan thuo yishü.
 3. Ajüü khi keben wie ssanghang ntsa sa nben nuo akween kkhaghi-kkhaghüü ntsalaa sa nben.
 4. Ajüü nbhe ntsa nyienlilaa nkhiena-a ntsalaa khi nben.
 5. Ajüü ighaa-ighi ntsa nyienlilaa ccamedsü lilaa khi nben.

F. Kegule:

Ssanwa haa ajüü kekhi lesü thu, lesükezhü thuya mieshuo kenini sayathsü nuo ajüü kekhi lesü tsü mowa pie mapvüshang wa kenaa mvü benkhye .keseya thsü.

Atsse (food) 1.) No keneng ntsa tsse tsa mowa? 2). Khiena tsü neng tün? 3). Khaathasha wie tsü tsa tün? 4). No khaatie tsü tsajo tün?	Kessanghang (games) 1). Kessanghang jaawie no keneng ntsawa tsa khaawa? 2). No thowa gweghi keponlie mvütün? 3). No khaatie tsü keponlie tün? 4). Thowa no ssansiccü?	Apvüshang thu (friends) 1). Npvüshang ntsawa tsa thowa? 2). No khaatie npvüshang watsü xhenan waajo tün? 3). Npvüshang wa khiewie xhang tün? 4). No pvüshang wa khaatie no keqa tün?
Kepvüügha tsathang 1). No kepvügha tsathang kosi? 2). No khaatie kepvüügha tsathang meni tün? 3). No kepvüügha tsathang wie ajo khaatie kesa muya mvü tün? 4). No kepvüügha tsathang wie atsse kem-exhie khaatie kesa tsa mvü tün?	Matssü (season) 1). Matssü khaawa no keneng ntsawa? 2). Khiena no tsü nengtün? 3). No matssü tsüwa wietsü mowa satün? 4). No matssü tsüwa wie athsümeni khaatie kesa npvüthuo yishütün?	Aghaansa 1). Aghaansa jaawie khaawa no neng? 2). Khiena no tsü neng tün? 3). Tsa khiewie xhang tün? 4). Tsa mowa tsatün?

SSHÜKA 6

Naga kho - II

Chüyathsü ketünthu:

1. No miezza kho kemexhie nuo majjüge thutsü chüya.
2. Nyu kepa miezza kho tsü chüya nuo tsü nengthi sa.
3. Ajüü kethüghüü, ajüü ghanin, nuo zhücuo thutsü chüya nuo pie no kitanlaa zhücuo wie seng.
4. Sshüka tsü mexhie tsü sinuo chüya.
5. No kitanlaa no jüü wiena tsen-tsen khi nuo züü züü zhü.
6. Kessansi kezhü yeen nuo kekhi yeen khuchi kethien tsü chüya nuo nyie.

Nagaland na akho yeli kesa chüya. Naga miezza tsüdelaa mathu kepapa kho ben. Akho aghonwana alli kecaaghena, kepaghenanyien waa kesa tssüwie alli kecaa tsüna kegule ghaanpvüwa sakugho lien Aghadsan wie sakegho lithuo, keccüna kezie, kekenyi yeen haa tsüdelaa sapie Assükhe ccü. Isalaa, kemesho nuo kenoo kesa na haatsühaa kepanng saben tün.

Moatsü

Moatsü haana Ao miezza kho kemecchan ntsa kisü. Haawahaa, Xhaaniwenkepvüsha-2 wie sa tün, alli kechi sienwie. Maatsü kho kesa haa majjüge haatie laa, aghükeccü nuo allikechi sienwie ccaya nuo kenoo sayali kesa

ghena. Npvüzza nuo nzathu Apallamyie thsümeni kemexhie ntsa-tsa pvüya nuo apamyie kegule kepapa thutsü saben tün. Mathu nashü, akhwisa, allie kezanlie, asa tsa, azüüjjü nuo kenoosa anye kedi sapie kethien tsüvüülla donki bentün.

Mongmong

Mongmong haa Sangtam miezza kho kemechhan ntsa kisü. Haa Mazüsha - 3 wie sa tün. Mongmong majjüge nuphang gweghi kisü. Akho

haa saketün majjüge kekhang ntsawa Assükhe', Lijaba'li khi ketün watsü kaghali muya nuo alli kejon wwiya nuo keben keyien sayali kesa ghena. Khaathansha ajenko tsüde mathu jen noowie alon kecheen *Lijaba kekenyi 'Müsüyangtöp'* tsü anyebhon wiena saya lla khye ciwie ccülla Mongmong kho ntsawa tsü sawaa tün. Anün nuo agubvüzüü tsü pie alon geni tün, tsüsienwie mesho nuo kenoo sawaa tün.

Bushu or Bishu

Haa Kachari thu kho kemechhan ntsa kisü. Amapi kesho Bhacasha- 27 wie tsü sa tün. Khielielaa khiketün 'Bi' majjüge kekhe nuo 'Shu' majjüge kecca ghena kekhe. Haa alli kewwi sien kho nuo asshüsha kecheen ben tün. Atuwa tsüna

'Busu Jidap', tsasien '*Suren Baino*' nuo assakhünwa '*Hangseu Busu*'. Phangsha' akhwedi Jienkaa amoo pie matsi kesa tsü pie anu kedolen wietsü pieki tün. Akhwedi jienkaa nonwie tsü doyalithuo apamyie sakegho kegule - akhwi, nashü nuo kekeponlie kepapa sapie thusüsa saben. Akho haa kesa cholie tu tu wa khoo nuo aphaa kexhe ben.

Mileingi

Haana Zeme thu anye piella sadekemethaa kho. Haa Cüüchiensha -11 wie sa tün. Haawie anye pie kegule kemechhan sa tün. Sademethaa yakesa pvüzaathu na aguwa kaxhang pie azüüghüwie anye sa tün. Anye haa akho npi keceencho nyenthsü ntün. Akho yeen kenye wiena npvüzza nuo

nzathu thetsüwa npikecuocho kepapa bentün. Mileingi kho haa sa ketün majjüge Assükhe ya kezü nuo kümpvüzza pie Zeme npvüzza-thu cü nuo aghienyi nuo aghaansa thu wiena manyithu khwee thsüli kesa ghenä. Kemesho kejon sabentün nuo thetsüwa wie nzathu laa mathu saghuo nuo kenoo saben tün.

Monyiü

Monyiü kho haa Phom nyithu amacü kepietsü sienwie Cüüchiensha Hata atuwa wie tsü ben tün. Haa amapi kethüghüü kho makepa kesa kisü. Akho haa sa ketün

lithuo ketezin nuo kentyuwa keküü pie nzathu ccücali kesaghena. Haatsü wiehaa npvüzza thuna ketimezin piella adsüghü nnuwaa kesathu nuo angaathu miwie chi tün. Agubvüzüü nuo ketsa-kejju mexhie ntsa keten yanuo pie nzathu cütün. Anyi keqhai thuna asa nuo azüü pie kisü kisü kecülie yalithuo, anyi dientielaa mesho, akh-wisa, nashü nuo akho ssakhün satün.

Ajüü jjüge :

1. Nkhensha: ajüü khishe pie anyithu tuwie kechi.
2. Kemesho: anyi dientie kenoosa ketsa-kejjü keseng.
3. Kedoonlie: pala mün keben pie kemilie kesa.
4. Ajo: Pala mün keben pie nonkeghie salla nyu kecü.
5. Asha: khienie tsüwie keqhaithu asha kewieghüü ghaan nuo aghanang si.
6. Sadekemethaa: adsü kezüü, athsü, atsanqi tsannaa nnyüghüsha kesa.

Sakenan:

A. Akho nuo amiezza tsü pie kaghapikilietie che.

Amiezza

Ao
Kachari
Phom
Zeme
Sangtam

Akho

Monyiü
Moatsü
Bushu
Mileingi
Mongmong.

B. Kekeghüü thu haa luonüng che:

1. Naga kho khaawa nzathu ghen? Khaatienuo npvüzza thuna mathu ketezin kenyuwaküü piella nzathu ccüca tün?
2. Mileingi kho wie anye nsengthuo keyishü na khaatie?
3. Ao miezza kho kemecchan ntsawa tsüna mang? Khiena haa sa tün?
4. Anyang Mongmong majjüge na mang? Khiena haa sa tün?
5. Bishu majjüge na mang? Haatsü wie akhwi kesa tsanqi khaatie kesa seng tün?

C. Sshüka haa si keya sienwie zhücuo thutsü zhüceen che:

1. Müsüyangtüp keccüna kekenyi _____
2. Bushu kho jüwie tsü Phangsha _____
3. Mileingi kho jü wie tsü aguwa kaxhang pie anye sa tün nuo tsü pie _____.
4. Monyiü kho haana Phom npvüzza thu _____ keccü

ca tsü.

5. Moatsü haana ccaya nuu kenoo sa ketün _____ sien-wie.

D. Meshin nuu zhü.

- i. No kemeshin tsüü mang kesa na Nagathu kho tsüdelaa alli kecaa Jjüge ben tünnuo?
- ii. Monyiü kho tsüwie, Phom npvüzza thu na mathu kaghali nuu kenyuwa keküü pie ma nzathu cü tün. Mathu khiena tsütie satün?

E. Akho haa adhighie, pvüshang nuu adhighie shilie thu seghe saghuo cütün. Christmas haalaa Akho kisü nou ithu tsüde tsü meni tün. Christmas sshotong toon. Aghuon Christmas tsi kesajie no keneng ntsawa pie tsütsi sa.

F. Akho tssü wie no kesamvü ntsawa tsü cükie khi. Nthu kentumelie nuu kekeghüü khuchi kethien haatie kesa haa seng nuu kisü kisü kekeghüülie:

- 1). Khaathasha wie no akho meni tün?
- 2). Akho wie mowana no keneng ntsawa?
- 3). Akho tsü menili kesaghena khiewie waatsü satün?
- 4). No kho kesa wie atsse kemexhie ntsa khaatie tie qhanshoo tün?
- 5). No akhwi kesa wie nuu kenahshü wie saghuo tünla nyien?

SSHÜKA 7

Khaatienuo Naga Miezzethu Nyang Bhashiya - III

Chüyathsü ketünthu:

1. Naga miezza nyang kepapa nuu mathu xhangkeghopen thu tsü chüya.
2. Naga xhang kegho cükie thu tsü chüya.
3. Sshüka tsü mexhiedsü sinuo chüya.
4. Kezhüyeen nuu kekhiyeen wiena ssansichi kethien tsü chüya nuu nyieya.
5. Ajüü kethüghüü thutsü chüya.
6. No miezza nkenyien kisü wie kemexhie keben thu tsü chüya nuu tsü nengthi sa.

II. Kachari

Kachari thu miezza nyang cishe keya khiketün lithuo kecheen na ben.

Atuwa lithuo xhangkegho cükie wie kekhiina, Kachari myie kisü Bramahputra nuu Koshi ghako jüwie ayiko kisü wie xhang. Nepali thuna ayiko tsüpie kachar isa khi nuu anyitsüwa shicü thu tsüpie Kachari isa khi.

Keniwalithuo, J.D Anderson kekhi lithuo, Kachari nyang haa koch wiena shugho. Koch haana Bengal aghaawa kedi shi kisü. Assam wie Koch tsü pie Koss isa khi tün nuu Kachari thu tsüpie Kossari isa khi tün.

Kecheenwa lithuo, N.K Burman kekhi, Mahabharata lesüşien wie aghaawa aghanie keshugho miwa haapie Kachcha majjüge aye adsü ketannüng gateng eben nuo alonshi Yikha pie aghapüün kesa. Atu ntsawa aye hiewie kaxhang thu tsüpie Kachcharis li Kacharis lilaa khi tün.

12. Khamniungan

Khamniungan nu thuna ntsinshu kepaghenanyienla aye cükie sikewaa wie Khamniungan nu thuna India ye nuo Burma ye maniqhuo wie kebenghena. Khamniungan haa ajüü kecheen saghuo pie kisü sathien. Kham majjüge adsü, niu majjüe, khang ntsa nuo ngan, majjüge Kaghapen. Tsaliena Khamniungan majjüge adsü khang ntsa kaghapen li aghako lilaa. Laang ghako haa aghako kedi nuo haa lesengnuo Burma wie Chindwin ghako wie do ben. Laang ghako haa Khamniungan wie aghakopvüü ntsawa.

13. Pochury

Anyang Pochury haa ajüü kecheen wiena shugho ben. Po lithuo Sapo wiena gho ben, Chu, Küchury wiena nuo ry lithuo Khwiry wiena. Anyi khan kecheen thuhaa Burma wiena züüllu kepapa kecheen wiena züü sengnuo khielie Pochury nyi thu xhangkeben Lakha wiehaa gho. Atssü pahan sienwie, anyi khan kecheen thu tsüna Kethoghuo pie akhan kedi Naga miezza thu jaawie kisü sa. Sapo haa anyi khan kisü Shaphongri nu wiena gho, Küchury haa anyi khan kisü Nagaye aghani keshugho miwa-cüla wiena gho. Khielie Burma wa sa dha nuo Khwiry haa anyi khan kisü Nagaye aghanie keshugho miwa na gho khielie Burma wa sa dha.

14. Rengma

Amiezza Rengma isa khi ketün wahaa khaatienuo cisheya khye macükie kenaa mexhie ntsa kesa naben. Mathu jüü wie-na mathu kitanlaa mathu piella Nzonyu/Nthenyi isa khi tün. Nzon haana anyi kisü nyang, nuo nyu majjüge anyi. Tsaghena Nzonyu majjüge na Nzon nyi. Mathu miezza jaawie anyi kisü manyang Nzon Tegibu, zü ntsawa, Mgameghi ntsawa, tsime-xhie, mtsaa-mnaa nuo apala tsüde sachü ntsawa kesa naben. Tsaliena mathu kitanlaa mathu nyang pie Nzonyu majjüge Nzon nyi isa ciyasha. Ma Terogvü yikha wie anu kisü Tegibuphen ikesa sshü. Isaa-

laa, anyang Rengma haa mathu ci ketün makepa ntsa wiena shugho. Haa ssakhün wie, khaathansha British thuna Assam wie dogho khye, mathu Ahom Raja medu mvu. Isalaa, Raja wana nwaalla maghie kesanyi ma nyang Keyhon kesungchi. Keyhon na aghieghe tsüde keecen-keli pvünuo kuwha wie British sshüha wana haa ajinmu-mu tha-a shi sa. Tsaliena, ma apaan kepiewa wie ajenmu-mu tie kesa tsüpie khaatieli khi tün nuo kekeghüü wie luonüng kechina' Rema' Isakhi. Tsütie British sshüha wana Rema wiena Rengma ikesa cipie ma medu keya thutsü cüsha.

15. Sumi

TULUNI haa sümi miezza wie akho kemeccan ntsawa kisü. Haa amapi kaghapün Adsanketongsha 8 ghanang wie ben tün. Tuluni haa achienpvüü kechüüchi nuo palaghi alli keyasaa tsü khünthsü nuo kejon weyali kesa ghena satün. Asa nuo azüü kejon seng nuo meni tün. Adhighieshilie nuo apvüshang thu anga pie anün, asa dün seng nuo kebhalie tssü. Pvüüzaa ghalaa kaxhang sawaa li kesaghena genkheshalie tssü.

Kepvüünyi thu ajüü khuchi kesa thuna kisü kisü sechipie ajen wie chi nuo ganghanjaalie tün nuo tsütie kegule tsa majjüge ceendha kesa. Anu wie kaxhang thu alli kecaa chanyi tsüde papathu sshüsha “Aloji” li khilla alli caatün. Tuluni tssü wie Aloji kisüsü tsüde avü, amisü, asie pathipie “Aloji tou” (azi nyienlilaa gaghavüülie miwie kediwa) jen wie kemesho saben.

16. Ao

Anyang ‘Aor’ haa Aghako Dikhu tsü kepvüdhe wiena nyienlilaa tsü pvüdhe kesa nyienlilaa pvüdhe keben wiena shugho. Junglir nuo Monsener sagho pie ‘Aor’ saben. Apaanjüü ketsi kugho nuo tsü kenondi bfüsha wiena lithuo, Junglir thuna alon Jungliyimti wie apen kisü Lungtrok kesa wiena shugho li kesa nondi tün. Mathuna xhang mexhie nuo kebenpen ciwie tsü ben.tsaliena , anyi haathuhaa pie Junglir isa khi.

Monsener thuna South-East Asia wiena gholi kesa nondi tün, mathu Aghako; Irrawady nuo Chindwin ghako tsü pvüdhe gho Jungliyimti wie xhang. Anyang Monsener haa Putu Mentün kaxhang yeen wiena shugho. Putu Mentün wie sichinyi thuna kentumelie nuo khang tün. Tsaliena, Monsen majjüge Putu Mentün wie kenielie nuo kekhang keseng.

Ajüü jjüge.

1. Zzakeci: kemeshin dhu ntsa sanuo kezhö.
2. Khaalaasha: keghai cükie.
3. Zanki/Pieki: acchan li alon li ajen lilaa atssü kesie ghena pieki kethien.
4. Lakha: aye nchhanshu kesa.
5. Züükewaa/züükegho: apen kisü wiena kepawie bvü kesa .
6. Shicübvügha: anyi keyie sengnuo waa ketün.
7. Kedishi: accülie sakegho dhighie shilie.
8. Deponsü/apaan kepienyi/piephieghienyi
9. Shüghütuoluo: zoolie kemedulie.
10. Axhebben: axhe kepapa kesa pie anyang ci ketün.
11. Aor : Dikhu gghako pvüdhe kesathu.

Sakenan:

A. Kekeghüü nuo keluonüng:

1. Khaatienuo Kachari miezza nyang ciyakhye khi ketün kecheen thu tsü khiche.
2. Khamniungan tsa majjüge khaatie kesa? Tsüpie mang wali khi tün?
3. Anyi khan kecheen züü sengnuo khielie Pochury xhang keben pen wie kegho thu nyang tsü zhüche. Khiewie na mathu ketho ghuopie Pochury miezza saya?
4. Tuluni tsa mowa ghena meni tün?
5. Rengma khi ketün keni tsü zhüche.
6. Cüünuonyi kecheen wiena Sümi cishekeya tsü zhüche.
7. Ajüü junglir nuo mongsener tsa khaatie nuo shugho khye zhüche.

B. Kaghacaanpen tsü zhü pang che:

1. Nzon Tegibu anu _____ tsü sshü ayikha Terogvü wietsü.
2. Anyang Pochury haa ajüü _____ wiena.
3. Khamniungan nu thuna ntsinshu, mathu nu na pahan _____ nu pahan _____.
4. Kachari nyi thuna xhang kegho cükie khi ketün _____ ben.

5. Anyang Sümi kesahaa shugholi nondi ketün Angami jüüwie na _____majjüge kecheenwa.
6. Tuluni tssü wie _____ thu mowa satün?
7. Aor haa ajüü _____ nuo _____ saghuo ben.

C. Haathuhaapie kaghapi kelietie che:

A

B

1. Kachari	ayiko kedi adsü senuo kekedhen
lie keben nuo alonshi yikha na aghapüün
sakeben.
2. Khamniungan	xhang kegho khi ketün mezhüben.
3. Sümi	India laa Burma laa muyatün.
4. Pochury	Nzon nyi isa khi tün.
5. Rengma	adsü kedi khang ntsa kaghapen nyienli
laa aghako.

D. Khichi kethien thuhaa ahnla nyien khye khiche:

- a. Anyang Sema tsa kemilie pie Sümi sa kesatsa amapi 1992 wie.
- b. Pochury miezza thuna China wiena züülu (migrationa waves) kepapa wiena gho.
- c. British atu ntsawa Assam wie kugho wie, Ahom kadiwa na aghie kekhang nyi Keyhon senuo waa mathu metu.
- d. Ajüü Khamniungan tsa ajüü kecheen saghuo pie cithien.
- e. Nepali thuna Kachari thu tsüpie Kossari li khitün.

E. Gweghi nuo ajüü khuchi kethien thuhaa seng nuo zhücuo leketei kesa cüü. Haa pie no dikha thulaa chüya thsü.

Pieki (establish) sekaghashinlie (encounter) züükewaa (migrate)

F. No miezza nkenyen kisü kese ya nuo mathu wie kemexhie ntsa mukeya - ketsa - kejjü, kemphi - kementi nuo kekeponlie thutsü ajüü bben 70 -100 jü wietsü zhüche. No toontsi lilaa toonpie nzhü tsü wwaya mexhie.

SSHÜKA 8

Nagathu Kho - III

Chüyathsü ketünthu:

1. No miezza kho nuo ma kemexhie thutsü chüya.
2. Nyu kepa miezza kho thutsü chüya nuo tsa thutsü nengthi sa.
3. Ajüü kethüghüü, ajüüghanin nuo zhücuo thutsü chüya nuo tsü pie no kitanlaa zhücuo wie sengya.
4. Sshüka tsü mexhiedsü sinuo chüya.
5. No jüü wiena tsen-tsen khi nuo züü-züü zhü.
6. Kezhüyeen nuo kekhiyeen kessansi tsü chüya nuo nyieya.

Naga ye na akho yeli kesa chüya. Naga miezza tsüde mathu kepapa kho ben. Akho aghongwa na alli kecaa ghen, kepaghenanyienlla khienie tsüwie alli kecaana kegule ghaanpvüwa kesaliena

Khienie sakugho yeen lithuo, keccüna, kevüüsha, axxhansha haa tsüdelaa sapiella Kekhang ntsawa Assükhe ccü, akho tssü haa wie haa, isalaa kemesho nuo kenoo kesa tsüna haatie kesa tsü kepanng saben tün.

Naknyulüm

Naknyulüm haana Chang miezza kho kisü, haa adsanketongsha -31 wietsü ben tün. Akho haa zinsü lithuo kejang na kewieghüü ma pasha kesa. Chang nyithu nondi ketün lithuo atssü kisü kejang na ayyi tsüdelaa shaanbhon nuo anyithu manglaa sameyala. Tsatssü wie anyi kisü Ademi maghaanoo keni kepvü pathichi ccüla kejang na nmila sha. Tsü ntengna mathu kejang miwie khankeya kemesho

nuo mathu tang kebenwa Assükhe keneng sayali kesaghena, Chang thuna *Naknyulüm kho* haa sawaa. Kepa kho tie haa tssüwie khienie sa kugho kekeponlie thulaa saben tün. Ketsa-kejjü pie geshüü nuo kenoo kesa tsüna aghonwa. Isalaa, akho haawiehaa mathu khielaa nashü nben.

Ngada

Ngada haa Akhosha - 28th wie Rengma thuna haa satün. Haa makemecchan lithuo alli kewwi sienwie akho haa sa tün. Akho haa ghuzza ghutie ghanang daza

menyi tün. Atsathang mecchanshu kesa tsathang wie azüü sa tün. Akho tssüwie asshüjen sademethaa tün, ketsa kejjü pie geshüüthu cü tün. Adsü kezüü, athsümeni nuo aghieghethu sademethaa, mesho, nashü nuo aghe kemexhie ntsawa tsü pvüya nuo nyu jenshü wie xhewaa nuo mathu gweghi kenoo sa tün. Rengma nyithu nondi kugho lithuo, akho haa sienwie anyi amapi tsüwa wie shüü kesathu ghamu na ma nu deshe thiennuo geshüü nu wie wha tün.

Yemshe

Yemshe haa Pochurythu kho ntsawa. Haa Asokepvüsha - 5 wie sa tün. Haa alli kewwi sien kho. Yemshe majjüge ajenxhan kedumuo, ketsa-kejjü xhan kedumuo ajen wiena keshugho. Apamyie sakugho lithuo haa akho kesie ntsa, aghanang - 22 sa tün, atsathang ssakhün

watsa kemechhan ntsawa. Atsathang haawahaa keccüna yeen li asajjü kaxhang lilaa sademethaa kesa tsathang. Yemshe haa kesami kedeshe tsathang, Apfüşang kaghawen sapie thüghüününg kesa, pvüzaa ghalaa apfüşang kethüghüü saya nuo nkhenshalie keya tsathang. Anyi thuna anu len, adsüqhaan,alli sademethaa ben nuo kemnan penthu saben. Kenoo kesa haawahaa, pala tsüde sapie thüghüü nüngwaali kesa kho.

Miu

Miu haa Khiamniungan kho ntsinshu kesa kisü, haa amyie nuo azüwa gweghi kemexhie sadekezü kho. Miu haana Xhaaniwenkepvüsha - 5th ghanang wie tsü ben tün.

Atsathang haa ghanang wie amyie wana Assükhe wie kesawüghü khie pie mazüwa thu cü tün. Azüthuna ajo kemexhie –athsümeni, ahnu, ketsa-kejjü, pvünuo amyie bha tün. Akho haa abagha nuo adsüghü tsangaa gweghi kemexhie sadezü ntsacü tün. Aghadsan wiena sakugho lithuo, kekecinsa pvüwaa alli wie keccüna sanuo agghaso khie tün.

Sökrönye

Akho haana Chakhesang thuna Bhacasha – 15 ghanang wie satün. Haana sadekemethaa kho. Akho haawie a-saaxhang pathi nuo majjü pie ajen danbvü kexhü thüghüü nuo akho haa sawaa tün. Pvüzaanye nuo npvüzza thuna adsan thang thüghüü wietsü waa

adsüqhaan wie adsü nyu npi pa ngwen kechi tuwie tsü keccüna dsü kezüü tün. Haa dsü haa sengho avüüghüü ghaapon makhekhoo mcüqi kesa pathi pie shoo ben nuo asa tsüpie pvüzaanye thu tsathsü nuo xhangwaa ketün ghena sademethaa yathsü tün, sadekemethaa keccüna yeen kenye wiena atsse kesapen wie pala tsüde kethüghüü sa-a ben, apfü nuo anyebhon pen.. Isalaa, Naga miezza kepathu kho tie khienie sakugho, kekeponlie, apallamyie khwi, kenashü nuo kemesho tsüdelaa sa ben.

Tuluni

Tuluni haa Sümithu kho kemechhan kisü. Haana Adsanketongsha – 8 ghanang wietsü ben tün. Kemesho kedi ketenkesha nuo tsü gweghi azüü sapie adhighiewa wiena geshüü tün. Azüü tsüpie Tuluni isa ci tün. Tsütienuo akho tsüpie kejjü nyang ciya. Haatsühaa kaxhang sake waaghena laa cin ya tün.

Ghalaa nnuwaali ajüü khuchi kethien watsa mawuba sa ketünwa tsü ya gho lla majen wie ghaja nün tsalo nuo ci tün nuo pvüzaawa laa ajo asa, nuo ketsa-kejjü sengnuo nzawa jen wietsü wha-aben. Aghadsan wie alli kecaa thuna akhan-khan salla asa, anün nuo azüü sengnuo sagho. Isalaa, khielie tsüü anyi dientie ghena sawaa dha.

Ajüü jüge :

1. Nkhensha: Ghalaa pie awubvü Sali mka kesa.
2. Kevüüsha/musha: asaaxhang pie axxhansha kesa.
3. Thang dheghie: aghanin metu wieghüü kagha.
4. Küxhü: Keccüna kesawie azüü nuo asaaxhangjüü piella sadekemethaa.
5. Axxhansha: Asaaxhang pathi pie kekenyi.
6. Kezie: keccüna yeen kenye.
7. Azüü:
8. Avüüghüü ghaapon makhekhoo kemece: Makwo satsaa nkecen nkemi.

Sakenan:

A. Amiezza piella akho kaghapikilietie che.

Amiezza

Sümi
Khamniungan
Rengma
Pochury
Chakhesang
Chang

Akho

Sökrönye
Tuluni
Yemshe
Ngada
Naknyulüm
Miu

B. Kekeghüü khuchi kethien thutsü luonüng che:

1. Yemshe tsa majjüge mang? Yemshe tsüwie anyi thuna anu wie mang keguale sa tün?
2. Naknyulüm kho wietsa mangwa chüya tün?
3. Rengma thuna ghanang daza Ngada kho tsü sa tün. Mathuna ghanang daza jütsü mangwa saban tün?
4. Sümi thu kho Tuluni tsüna mangwa wiena akho nyang tsü ciya?
5. Sökrönye, Chakhesang kho wietsü khiena pvüzaanye thu nuo npvüzza thu adsü kezüü tün?
6. No khaatienuo miu kho tsa amyie nuo azü kegweghi kho likesa chüyanuo?

C. Zhücuo thutsü zhüceen che sshüka tsü si keya sienwie:

1. Miu kho haana gweghi kemexhie piela _____.
2. Tuluni kho tsü wie nza ajüü khuchi kesawa tsa mawupa sa ketünwa
ci pie _____.
3. Sökrönye kho wie avüüghüü ghaon makhekhoo mccüqe kesa pathi pie pvüzaanye thu tsathsü nuo _____.
4. Yemshe kho haana kesami kedeshelie, pfüshang kaghawen tsü _____.
5. Ngada kemesho sien wietsü kenondi kisü lithuo _____.
6. Chang thu kenondi na anyi ademi maghanoo keni kepvü pathi kesa sien _____.

D. Meshinnan nuo luonüng:

1. Akho tsüwie Naga thuna nyu gweghi kemexhie kegule thu tsü sa ntsa tün.
No kemshin tsüü khiena tsütie satünli tünnuo?
2. Kepathu na no miezza wiena kiu makepa sabenla yamexhie.
Alenkeni kepa thu kho na no kho wiena makepa kesa khi che.

E. No kho tssü wie laanye kisü nuo pvüüzaanye kisü apamyieghe pvü nuo meni eben toonche .

F. Hornbill kho haa miezza tsüde seghe ithu kaxhang yeen meni thsütün. No npvüshang thu gweghi Hornbill kho wie xhewaa libenli kesa meshin. Keccünienlie nuo nthu waa ciwie mowa satün khye keten.

Kekeccünienlie tsa atielaa saya mexhie.....

Lesükezhü 1: “Hi Hornbill kho tsü mehie chala dhali.”

Lesükezhü 2 : “ahnli hilaa li”

Lesükezhü 3 : “ ithu waa cuokeya wie mowa atuwa sanuo?”

Chüya: kessansi wana lesükezhü thutsü geshüükhe pie mieshuo 3 khan saya mexhie. Lesükezhü thuna dsütsungca khuchi kethien tsü seng nuo keccünienlie shuya mexhie.lesükezhü kisü wie 3 dogho ajüü khiya mexhie. Ghisa haa minute 5 ghenaa saya mexhie.

SSHÜKA 9

Dientiezi gweghi kegule - Naga kemexhie mün ntsawa

Chüyathsü ketünthu:

1. Naga mün keben kemexhie thu tsü chüya.
2. Anyi Dientiezi shüü kemeshin, tsü kenunca yeen nuo tsü sanyie kesatsü nengya.
3. Sshüka tsü mexhiedsü si nuo chüya.
4. Kezhüyeen nuo kikezayeen wiena ssansichi kethien tsü chü ya nuo nyie.
5. Ajüü kethüghüü thu tsü chüya.
6. Ajüücüüghuo (composition) kenan wiena kezhü chüyeen pvüya.

Naga nu kaxhang tsüdelaa waakesa tssü li khielie tssü lilaa **abvü-azza** (orderly life) sanuo xhang ketün dientiezi kisü. Dientiezi kegule tsüna anu wie xhang ketünthu tsüde yeencükie kemeliecü tün. Naga nyi tsüdelaa ma nu ma nyi shüüpvü ntsa kesa ben tün. Anunyi shüükepvü watsa anuwie kaxhangthu kenondi nuo kaxhang yeen miwie ben.

Dientiezi kule ketün Naga thu jaawie keben watsa, aghadsan wiena sakegho nangsüü kecuo ithu jaawie ben nuo tsüna ayeen mechhanshu-o kesa kisü ithu sapie kepa miezza wiena makepa sathsü tün. Naga nyi thuna makitanlaa aghadsan wiena manu-manyi shüüpvü ketünnyi. Anu anyi shüü kemeshin dhu ntsa kesa tsüna meshin nuo chüsheya nketün tsüwie na Naga anyi kisü-sü khe sagho dha. Kiujülaa Sichinyi kisüna shüghüdoluo kesa medu lithuo, anu tsüde makhe tsü pvügeshüü ya tün. Dsütsungca, kiujülaa anye

na ajen ncaan lithuo, ajenko tsüwa kaxhangthu tsa anu tsüde alen kepapa wiena ghaan ya tün, ketsa-kejjü, kemphi-kemni, nenpfu-wenpfu nuu tsanqi-tsanaa ajen tsüwa nsengthuo keyishü tsüdelaa, anu ketan nyienla anu kedekevüü keben kechülie nyi thulaa tsütie nuu saghuo nuu ajenlaa sapie adhighie tsüwa cü tün. Dientiezi na gweghi aghijaa wie wanuo atsanqi yapiegho ajen tsü aghanan kiujü wiena sapie cü tün. Tsütie nuu anyi tsüde dientiezi khe tsü pvünuo ajenko tsüwaa kebenthu kaxhang sanüng cütün. Ajenko kisü-sü kegule kekhang ketang tsüdelaa tsütie gweghinuo saceen yathsü tün.

Aso Ili kecaa wie lilaa akhuolli keshien tsücuo lithuo allipvü thuna gweghinuo ghanang kisü-kisülü, ghanang kepawa kepawa Ili isanuo

alli tsüde kegule ceenya tün. Dientiezi shüü kemeshin watsa kekeqa muya ketün len ntsawa. Tsüna kegule wann nuu likedei sapie tün. Tsa apfushang nuu adhighie jüwie gweghi kemexhie sengho anu wie chi cü tün. Tsümi wielilaa, kegule kekhang-ketang

kesawie tsü anonkeghie kejon ben tün. Allipvüü wana ketsa-kejjü kemexhie ntsa wa tsü keten pie kegule kesathu cü tün. Aghichen sanuo aja ceenya lithuo, ashhüsha thuna anieshaa pie kekecinlie nuu sashhüna kenoosa Ila keponlie tün. Khaathansha anyi thuna gweghi yalla khye kegule kekhang-ketang tsüna anonkeghie sa tün, atssü tsüde wie lilaa.

Sanyie haawahaa pieki keya atssü kesie sagho dha - anyi keqhai, kule meyalaa kesa tsüdelaa anu na mexhiedsü ghaan ya tün. Thona athsa-angaa ben khye tsathu gweghi benwa tün nuu thona angaa kitan khye ma mademe-ewa gweghi benwaa tün. Apajja nkemi, asajjü nkeceen nuu kemeshin nkezüthu tsüdelaa anu na saghuo pie ghaan ya tün.

Naga anu kaxhang yeen kemexhie ma kepa ntsa kisü lithuo ajjüge haali haalilaa adientiewa keneng tsüpie atuwa khye, anyi kisü majüü-majja sapie anyidientiewa miwie chi keya nmi.

Nangsüü kecuo khienie tsü kaxhang tie, Naga anu tsüde, anu kesaghuolli ben tün.

Alli haawie mang muyatün khye, anyi tsüdelaa ma kesasa sengya mexhie. Khiwie amolli caatün khye, accülie kesa thuna amapi kisü wietsü koti saghuo yanuo khiewie caawaa tünkhye cinya tün. Tsasienwie anu tsüdelaa waa alli tsübhaca piella amacü kepie ghena ketenya tün. Isanuo age-age, adhighie-adhighie kisü-sü tsüdelaa papa shüü-shüü muya tün.

Naga kaxhang wie anyi tsüde senuo kenyuwa keküülie, abvü-azza sakaxhang yeen ya anyi kisü-sü kaxhang wie nuo akhan-khan kaxhang, age-age, wieben ya thsüli kesa ghena anu kaxhang haa apvüü ntsawa. Tsüghena, ayeen nuo akhe tsüna dientiezi kaxhang yeen ffüsha wiena cintün. Haa kedagha-keddejü, kisü-sü jüwie nkemexhie thu tsü pasha tün nuo anyi tsüde mccüqe, kemeshin sa kaxhang, kemeteng-kemesha nkemi, tsü sadezü cü tün. Haatie meshin nuo kaxhang münhaa sameyacha, tsaliena ithu tsüdelaa haapie nbhadaghaa thsüli kesaliena haa nuncca nuo nyie ketün nyi nsathuo yishü.

Ajüü jjüge.

1. Jookeya/khienie yün	- haatu wiena sakugho.
2. Makepathaa	- nyu miwie mexhie sshü.
3. Meshin nuo chüshe nkeya tssü - atssü kesie tuwie.	
4. Kedede ntsa	- keyasaa kedi.
5. Nonditie/chütie	- mowa gho tünkhye chüthaa ya kesa.
6. Shiendhe	- ajenlli gghü ghanin.
7. Kemeteng kemessha nkemi	- makisü, ghaan kepapa nkesa.
8. Mamün sa nkeyacha	- xhie midsü.
9. Kaghawen ntsa	- khienie jie.

Sakenan:

A. Ajüü kethüghüü chü keya thutsü pie no kitanlaa zhücuo cüü.

1. Jookeya/khienie yün
2. Makepathaa
3. Meshin nuo chüshe nkeyatsü
4. Kedede ntsa
5. Nonditie/chütie

B. Keküghüü luonüng che.

1. No khaatienuo hi Naga thuna Dientiezi shüüpvü ntsa ketün tsa ithu wielaa benli kesa chüya?
2. Ithu jaawie dientiezi shüü kepvü makemexhie mowa ben?
3. Anu wie amolli khaatie pie geshüüya tün?
4. No miezza wie Dientiezi kegule keni dsütsungca khuche.
5. Khaatienuo anu thuna keqhe-kezüghüü thutsü nuncca tün?
6. Aso lli kecaa wietsü anu thuna khaatienuo kekeqalie tün?

C. Naga nyithu dientiezi shüü kepvü cükie thu haa anhla nyien khye khiche.

1. Naga nyi kedede kedi medu lithuo madhighie kitan ma ghaan tün.
2. Ajüge kemechhan kisü lithuo adientie ghena kemexhiewa tsüpie nenja (personal) miwie chi tün.

3. Amahtha thuna nyi dientie jie nuo tsüpie mccüqe geshüü seng tün.
4. Ayeen nuo akhe pie pvüthsü likesa wie anyidientie jüü ya tün.
5. Anyi tsüde gweghinuo apajja nkemi, asajjü nkemexhie, keqhai nyi, nuo kedejaa thu tsüghaan tün.

D. Dientiezi shüükepvü pie Dikha noo wie laa saya mexhie lesükezhü thu kisü kisü ghen kemexhiewa kemeshin wie. No Dikha noo wie saya kebenthu tsü qhe che...

1. Kemdu-melie nuo acana khan tsü piewa kezhü. ()
2. Kemdu-melie nuo kezhülesü piella Sshükajen gha nkeyawa ya zhüya thsü. ()
3. Kesi-kezhü tsanqi thu tsüpie pvü nkagha thu gweghi geshüü seng thsü. ()
4. Bhakedaghaa tsanqi thutsü sengho kessansiwa cüthsü. ()
5. Dikha noowie kedonkibin, kezhübin thu tsü tsanpen pie tsenn sathsü. ()
6. Cana-chaghüü thutsü khupie lla kekhalachipen khalachi thsü. ()
7. Kessansiwa ssansi keben wietsü chü meyalaa kesawa tsü keqa pie chüya thsü. ()
8. Akaa pahan piella Dikha wie kethau jenko wiena gho keben watsü keqa thsü. ()
9. Dikha wie jenkobhe tsü sademethaa thsü. ()
10. Athighi nuo achhantong thu tsü pie Sshükajen kedekevüü wie shien thsü. ()
11. Dikha shuonthetsi tsü sapie mexhie thsü. ()
12. Dikha noowie nkekhang nkezüthu tsü nyuma nkhichi kesa wie khwee thsü. ()

E. Ketenkesha kegule.

Aghuon piella nkwen zonzza thutsü toon yanuo khaatie tsüthu tsa nyu keqa tünkhye Zhüche.

G. Ngweghiwa keseya. Nshini anen mowa wie n nyithu ghen gule yamexhie khye pie keccünienlie.

SSHÜKA 10

Naga kekeponglie ntsawa - Rengma (Nthenyi)

Chüyathsü ketünthu:

1. Naga kessanghang thutsü nuo tsü thutsa khaatie keponlie tünkhye chüya.
2. kessanghang thutsa naga nyi ghen a kemecchan khaatie kesa khye chüya.
3. Naga miezza nyi kaxhang yeen nuo apamyie yeen thutsü chüya.
4. Naga miezza jaawie kaxhang yeen kepapa thu tsüde chü nuo megheya.
5. Sshüka tsü si nuo chüya, sakenan thutsü ghazega-a luonüng ya li kesaghena.
6. Sshüka tsü chütieya nuo pie akhan, asshüsha nuo apvüshang thu jaawie kekizalie.
7. Sshüka wie ajüü kethüghüü thutsü chüya nuo pie atsanthang keccünienlie wie seng.
8. Ajüü thutsü pie kekhi wie Sali pie kezhu wie salilaa methaas-ei keseng yeen chüya.

Ciwie Naga nyi thu keponlie ketün kejon naben. Kekeponlie kepapa thutsa age-age, ajenshü-ajenshü nuo anu-anu wiena sengho akho wie gweghi jikedsü sa kejütilie tün. Kekeponlie thu wiena abvüpa sakugho kenyuwa kekülie kesa tsüpie ccüca tün. Haawahaa ithu bvüpamyie xhang kugho yünkemexhie thutsü ghen a anonkeyiensa kenookesa.

Apamyie sakegho kekeponlie thu sa ketün majjüge kaxhang yeen pie chüyathsüli kesaghena nuo adientie keyaazie kegule kisü. Kekeponlie sakugho pahan ketishü tsüwie shuya kemexhie pie chüya thsü ketün laaben.

Dsütsungca kisü lithuo, anye kesa chu. Naga kekeponlie sa kugho thutsü khielie kecuo saketün makemtsüü lithuo-kenoo sayali, gweghi kemexhie pie kisü-sü jüwie benya thsüli, amiezza-amiezza jüwie benya thsüli, khienie yeen kemexhie tsüpie geshüü yali, tsü nuncca-nungwi pie thienli nuo tsüyeen tsüpie xhang wha thsüli kesaghena.

Apamyie kekeponglie Rengma nyithu sa ketün keni na ben:

1. Chughi:

Kekeponlie haawahaa anyi kezien-u li kejon lilaa saya mexhie. isalaa, kejonwa tsa maqie mzaaqu nuo keponlie pie ghazeka. Keponlie ketünthu tsa akwen kezanlie yanuo ngan tün. Chüghibvü na anyi qie noowie tsü donuo makwen keniqhuo pie aye deshen nuo maccü pie nyu ka ben. Keponlieshu meyi anyithu na axhe haatie sa tün. ka! Ka! Chughibvü ka! isanuo Chughibvü watsü nye-e ben, anyi pahan na chughibvü ka! meyathuo yishüli isa khi tün. Chughibvü na nyu kali maghichen saben. Anyi ngan keben thuna Püngki nuo chughibvü ccü tsü xhüü ben. thowa ccüka-a llakhye tsümeyi anyi tsüwa tsa chughibvü sa-a ben. Haatie nuo kekeponlie sa-a benn ben. Kekeponglie haa ceenthsüli kesaliena, mathu jaawie keqhaiwa na makwen pie mapaan cinnuo aa!-ba!- ba! Ba! Isa chinuo kekeponlie ssakhün satün.

2. Hiya Mio:

Kekeponlie haa ghanye kejon satün. ghanyethu kesieshi-shi salla acho saya ben. Kedi-kesie ntsawa na apangwa saben nuo kezza ntsawa na aghanuowa sa ben. Apangkekhün wana athsüpie mageshhü khanshaya ben nuo kepa thuna kisü-kisü gishhü kaghangtenlie ya ben. Anyi kisü atuwie ngan nuo asien kebenthu tsü pali saben. Apang kekhün wana ma khünnüng ben. Ma thowa pa-a khye anyi tsüwatsa shüü dha, majjüge ma nkeponlie nüng dha. ma shu-o ben. Asien agishhü kaghangtenlie sengnuo kebenthu tsa nchülla sali pachinpaanaa nuo salilaa keho kilietsü dethsü lithuo tsü ntengna asienwa keben thu tsa shüü dha. Keho kilie tsa khaatie melukhye tsütie payishü tün nuo kesie keponlie walithuo keqhai wana akwen pie mapaan cinnuo aa! ba! Ba! Ba! isa khichinuo assakhülsa-a ben.

3. Kiti-Do:

Haa Sümi miezza sakugho kisü. Haatuwie, kekeponlie haapie kemshülie isaci. Tsasientsü cikemilie pie manyang ntsawa Kiti-Do isaci. Haawahaa anu li, kedekevüü lilaa kevvükesugho wie ajjü kemmie kepvüthsü nsathsüli kesaghena pieki che. Anu wie accülie kesathu na kemese tsü nmi thsülaali kesaghena kedagha keben khan keni qhuo wie anyi mccüqe kese yathsü nuo accü piella kemshülie thsü.

Haawahaa kekedagha wie kegule yüncükie kisü. Haawie accükitan khye akwen keshin sengthsü nben. Accü tsüpie nyu meshü nuopienyuhikemshütsügghanüngtün. Isalaa, khieniesakugho Kiti-Do haapie ayyi tsüde kekeponlie kisü sali kesa ghena mayeen kemiliepie akwen keshenlilaa sengya kemexhie sa dha. Naga nyilaa Kiti-Do haapiella Nagaland maben wie kekepolie kisü Sali ben, nuo Nagaland Kiti-Do Hupa (Association) pieki keyasien wie, Tourist department Nagaland thuna haa khupie khienie sakugho kekeponlie kisü li kesa piella Naga Kidhan wie chili saben.

Ajüü jjüge:

1. Apangkekhün : anyi kezü nuo mgameghe ntsawa pie atuwa sathsü ben.
2. Yishüli : anyang nkemexhie nsathsüli.
3. Acho : anyi kekenielie
4. Chughi : anyi achu sanuo gule ketün.
5. aa! Ba! Ba! : ajüü nyien isalaa axhe pie chüthsü ketün.
6. Athsükesshü keqhan : haa anyi sapie mphe nuo züthsü tün.

Sakenan:

A. Manyang zhüche:

1. Anyi aqie sa ngan nuo keponlie ketün nyang tsü zhüche.
2. Anyi ngan kenylie pie acho sanuo keponlie ketün nyang tsü zhüche.
3. Haatuwie kemshülie kekeponlie nyang tsü zhüche.

A. Kekeghüü thutsü luonüng che.

1. Anyi anoo wie kebenwa tsa mowa sa tün kekeponlie ka! Ka! chughibvü ka! Wie?
2. Ka! Ka! chughibvü ka! wie thowa ccü ka khye ma khaatie sa tün?
3. Hiya mieo wie aliewa. Ma kegule mangwa?
4. Hiya mieo wie thowa pie aliewa sathsü tün?
5. Naga chhütsawa thu kekeponlie kaghaan na mang-mang?
6. Khiena aghadsan wie Kiti-Do haa saghu?
7. Khaatienuo Kiti-Do tsü keponlie tün?

B. Ajüü kethüghüü thu tsü seng nuo zhücuo cüüche.

1. Apangkekhün
2. Yishüli
3. Acho
4. Chughi
5. aa! Ba! Ba!
6. Athsükesshü keqhan

C. Sshüka tsü si nuo ciwiena zhücuo thu saceen che:

1. Anyi machughi pvü ntsa nuo nyu machu chü nketün. _____
2. anyi achughi kepvüwa kene. _____
3. keponlie pie aghüccü kesa wie nganlo kesaxhe. _____
4. Anyi chughibvü tezin nuo ajüü khipie ma kiza ketün. _____
5. Anyi mga-meghe pie atuwa nuo mga-nji pie asienwa sanuo keponlie ketün. _____

D. Ajüü patie kesa watsü keseche.

1. kiti-do haa kevvükepien kesa wie ajjü kemmie nkepvüthsülie tssüli kesa ghena - Akween pie keshonlie/ accü pie kemshülie /gaghanffü
2. Naga kekeponlie haa – anyi kezien-u kitan/anyi kejon/ anyi kesa atssüte gweghi nuo ssanghang tün.
3. Khienie tssü wie kekeponlie lithuo – lekedei/ ayeen kejon nyie/ gaghang wa nseng.

4. kekeponlie wiena azillashü – kechülie nüng yatün/azillashü pakhe tün/ atu kejüghilie yatün.

5. kekeponlie haa Naga miezza pahan wie – ben meggho/ tsüde wie ben gho/ tsüde wie ben meggho.

E. Mieshuo keni kegule:

Npfüwa keseya. Kentumelie nuo apamyie kekeponlie no keneng ntsawa tsü cükie gaghatün, tsa khaatie keponlie tün nuo khiena tsa no keneng ntsawa khye.

F. Akhan kegule:

Kessansi wana dikha geshüükhe pie akhan kepapa keni saben. Akhan kisüsü ya sshüka wie keben kekeponlie tsü sathsü ben.

STATE COUNCIL OF EDUCATIONAL RESEARCH & TRAINING (SCERT)

STATE CENTRE OF NAGALAND LANGUAGES (SCNL), DSE

Iodine deficiency disorder is the single most common cause of preventable mental retardation and brain damage.

"Consume only Iodized Salt"